

Rozdział i.

ROLA SEKTORA USŁUG WE WSPÓŁCZESNEJ EKSPANSJI GOSPODARCZEJ

Grażyna Węgrzyn¹

Streszczenie

Celem opracowania jest próba zidentyfikowania roli sektora usług we współczesnej ekspansji gospodarczej w krajach Unii Europejskiej. Analiza została przeprowadzona w oparciu o dane statystyczne pochodzące z bazy Eurostatu, UNCTAD (*United Nations Conference on Trade and Development*) oraz GUS. Zakres czasowy pracy obejmuje lata 2000-2007 oraz tam gdzie, było to uzasadnione i pozwalała na to dostępność danych statystycznych, analizą objęto również dane z trzech kwartałów 2008 roku. W opracowaniu wykorzystano metodę analizy opisowej i statystycznej.

Współczesne rozwinięte gospodarki charakteryzują się dominującą rolą sektora usług w wytwarzaniu PKB i zatrudnieniu. Z przeprowadzonej analizy widać wyraźnie, że kraje przodujące pod względem poziomu PKB na 1 mieszkańca to gospodarki usługowe. Sektor usług zatrudnia tam ponad 70 % ogółu zatrudnionych i wytwarza ponad 70 % wartości dodanej brutto. Gospodarka Unii Europejskiej jawi się jako lider w skali świata w zakresie eksportu i importu usług.

Wstęp

Współczesne gospodarki uczestniczą w procesie globalizacji, który wpływa na tempo wzrostu gospodarczego i powoduje istotne zamiany w gospodarce światowej. Jest to fakt, który trudno podważyć. Według Baumana (2006) globaliza-

¹ dr Grażyna Węgrzyn, Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu, Wydział Gospodarki Regionalnej i Turystyki, Katedra Ekonomii i Polityki Ekonomicznej.

cja to nieunikniony los świata, to nieodwracalny proces, który dotyczy każdego z nas w takim samym stopniu i w ten sam sposób.

Zjawisko globalizacji wpływa dynamizująco na konkurencyjność całych gospodarek i podnosi poziom globalnej konkurencji. Gospodarki, chcąc uzyskać przewagę muszą być konkurencyjne w coraz większym zakresie i w coraz większej liczbie obszarów. Głębokie przemiany gospodarcze powodują dewaluację tradycyjnych źródeł przewagi konkurencyjnej takich jak kapitał, infrastruktura, dostęp do rynków zbytu czy jakość oferowanych produktów. Z uwagi na dynamiczny rozwój sektora usług - towarzyszący rozwojowi gospodarczemu - wzrasta znaczenie przewagi konkurencyjnej właśnie w tym sektorze.

Sektor usług, jeszcze do niedawna, uznawany za niepodatny na innowacje i postęp techniczny w coraz większym stopniu korzysta z osiągnięć postępu naukowo-technicznego. Przekonanie o tym, że świadczenie usług ma charakter lokalny i nie podlega międzynarodowej konkurencji, traci rację bytu. Najbardziej konkurencyjne i innowacyjne gospodarki na świecie charakteryzują się doskonale rozwiniętym sektorem usług, a szczególnie usług opartych na zaawansowanej wiedzy. Oznacza to, że wraz z postępującą serwicyzacją gospodarki, wzrasta znaczenie usług w międzynarodowej konkurencji. Innowacyjność technologiczna i innowacje produktowe stają się coraz ważniejszym źródłem przewagi firm usługowych.

Celem opracowania jest próba zidentyfikowania roli sektora usług w współczesnej ekspansji gospodarczej w krajach Unii Europejskiej. Przedstawienie różnic pomiędzy poszczególnymi krajami pod względem udziału sektora usług w tworzeniu wartości dodanej i udziału zatrudnionych w usługach w ogólnej liczbie zatrudnionych oraz tempa wzrostu gospodarczego pozwoli ocenić rolę sektora usług. Analiza została przeprowadzona w oparciu o dane statystyczne pochodzące z bazy Eurostatu, UNCTAD (*United Nations Conference on Trade and Development*) oraz GUS. Zakres czasowy pracy obejmuje lata 2000-2007 oraz tam gdzie, było to uzasadnione i pozwalała na to dostępność danych statystycznych, analizą objęto również dane z trzech kwartałów 2008 roku.

i.1. Funkcje sektora usług w gospodarce

Rozwój sektora usług jest jedną z głównych tendencji występujących we współczesnych gospodarkach. Według Flejterskiego, Klóski i Majchrzak (2005, s. 14) sektor ten oddziałuje na produkcję, wymianę, konsumpcję, jak i na życie poszczególnych jednostek. W sferze produkcji zapewnia dostawy sprawnych środków pracy, podnoszenie kwalifikacji oraz „regenerację” zatrudnionych. W wymianie z kolei następuje łączenie produkcji i podziału usług na konsumpcję indywidualną i zbiorową, z ich konsumpcją, za pośrednictwem pieniądza. Docho-

dzi do sprzedaży i zakupu usług. W sferze konsumpcji funkcja usług polega na wzroście i przyspieszeniu stopy życiowej.

Najczęściej zaspokajanie popytu na określone towary pociąga za sobą wzrost popytu na określone usługi ale również pojawia się popyt na zupełnie nowe usługi, nieznane dotychczas lub mało dostępne (Majchrzak, 2008, s. 33).

Przemiany wewnętrzne sektora usług dokonują się wraz z tempem i poziomem wzrostu PKB. Zakres aktywności ludzkiej w ramach sektora usług powiększa się o czym świadczą spełniane przez niego różnorodne funkcje.

Heterogeniczny charakter sektora usług wynika głównie z tego, że łączy on w sobie działalność o charakterze gospodarczym i pozagospodarczym (Niewadzi, 1982, s. 65). Jest to konsekwencją zaliczenia do tego sektora wszelkiej działalności, która nie była zaliczona do sektora pierwszego i drugiego. Działalność ta na zasadzie reszty (residuum) została wliczona do sektora trzeciego, czyli usługowego.

Sektor usług pełni w gospodarce różnorodne funkcje, które można sprowadzić do funkcji o charakterze gospodarczym i pozagospodarczym. Do funkcji gospodarczych według Flejterskiego, Klóski i Majchrzak (2005, s. 15-16) można zaliczyć:

- Funkcje obsługi procesów wytwórczych polegające na wytwarzaniu dóbr materialnych. Funkcje te spełnia głównie transport, łączność, handel, finanse i ubezpieczenia.
- Funkcje bytowe związane z zaspokajaniem różnych potrzeb bytowych ludności poprzez rozwój takich dziedzin działalności usługowej, jak gospodarka komunalna i mieszkaniowa, handel, transport, łączność i usługi osobiste.
- Funkcje socjalne, do których zalicza się usługi związane z opieką społeczną, ochroną zdrowia czy kulturą fizyczną.
- Funkcje kulturotwórcze i oświatowe.
- Funkcje administracyjno-organizatorskie.
- Funkcje naukowo-badawcze wiążą się z kreowaniem postępu naukowego-technicznego i organizatorskiego.

Usługi spełniają również wiele istotnych funkcji pozagospodarczych, związanych, np. z obroną narodową, porządkiem publicznym, aparatem władzy czy administracją. Ich rola w prawidłowym funkcjonowaniu kraju i społeczeństwa jest niekwestionowana.

Aktualnie to sektor usług wytwarza największą część PKB oraz zatrudnia największy odsetek pracujących. Zmiany w strukturze sektorowej zatrudnienia odzwierciedlają ciągłą zmianę w kierunku gospodarki opartej na usługach i postępujący stopniowy spadek zatrudnienia w przemyśle i rolnictwie. Sektor usług nieprzerwanie od wielu lat pozostaje najbardziej dynamicznym pod względem tworzenia miejsc pracy sektorem.

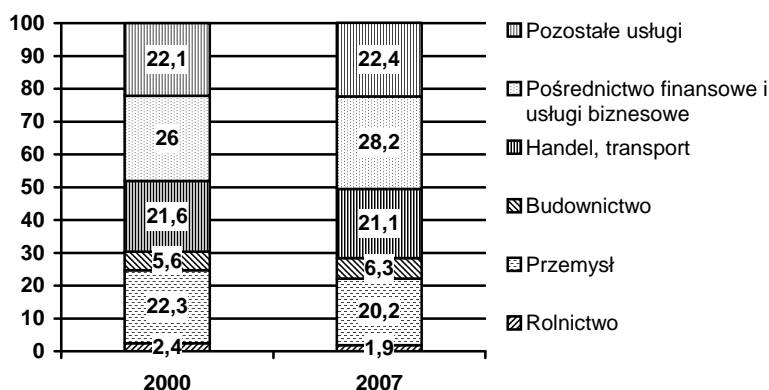
W dobie globalizacji o konkurencyjności danego kraju decyduje w dużej mierze poziom innowacyjności gospodarki. Jedną z najistotniejszych cech zmian zachodzących pod wpływem współczesnego postępu naukowo-technicznego w postaci nowych technik jest silne oddziaływanie na funkcjonowanie sektora usług. W wielu obszarach zaznacza się nawet silniejszy wpływ na funkcjonowanie sektora usług, niż sektora przemysłowego. Działalność innowacyjna, a zwłaszcza nowe technologie informacyjne i komunikacyjne, rewolucjonizujące sposoby wytwarzania i dostarczania tradycyjnych usług odgrywają ogromną rolę w przemianach sektora usług. Powstają możliwości kreowania zupełnie nowych usług, nieistniejących dotychczas. To wszystko sprawia, że sektor usług znajduje się w centrum i stanowi o istocie zmian strukturalnych zachodzących we współczesnych gospodarkach krajów Unii Europejskiej (Węgrzyn, 2008, s. 98).

i.2. Sektor usług jako czynnik ekspansji gospodarczej

Ewolucja współczesnej gospodarki następuje wyraźnie w kierunku gospodarki usług i serwicyzacji życia gospodarczego. Zdefiniowanie pojęcia gospodarki usług jest niezmiernie trudne, bo już samo pojęcie usług, czy sektora usług budzi wśród ekonomistów wiele kontrowersji. Jest to konsekwencją tradycyjnego ujmowania usługi jako działalności „resztowej”. Castells (2007, s. 207) twierdzi, że samo pojęcie usług jest w najlepszym razie niejasne, a w najgorszym – mylące. Coraz częściej widać, że teoria trzech sektorów nie pozwala wyjaśnić istoty zachodzących współcześnie procesów. W gospodarkach nasila się proces przenikania produktów materialnych i usługowych. Jest to efekt wpływu najnowszych technologii na rozwój globalizującej się gospodarki usług, w której coraz większego znaczenia nabiera wiedza i informacja. Na uwagę zasługuje definicja Giariniego, w której gospodarka usług jest widziana przez pryzmat funkcji, jakie spełnia w całości życia gospodarczego, a nie tylko z punktu widzenia sektorowego podziału gospodarki (Herman, 2008, s. 29). Przy takim podejściu możliwe jest dokonywanie analiz zmian strukturalnych w gospodarce jednocześnie w ujęciu procesowym i horyzontalnym. Zgodnie z tym ujęciem o gospodarce usług można mówić wtedy, gdy co najmniej połowa wszystkich kosztów, jakie powstają w trakcie wszelkiej działalności wytwórczej, to są koszty związane ze świadczonymi usługami.

Współczesne rozwinięte gospodarki określa się gospodarkami usług na podstawie udziału sektora usług w tworzeniu wartości dodanej i w zatrudnieniu (rysunek 1).

Rysunek 1. Wartość dodana brutto według działów gospodarki w Unii Europejskiej w roku 2000 i 2007 (w%)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: European...(2008, s. 32).

W latach 2000-2007 sektor usług zwiększył udział w tworzeniu wartości dodanej brutto o 2,0 pkt. proc., podczas gdy udział przemysłu (bez budownictwa) zmniejszył się o 2,1 pkt. proc., a rolnictwa o 0,5 pkt. proc. W sektorze usług znaczącą rolę odegrało pośrednictwo finansowe, zwiększając swój wkład w tworzenie wartości dodanej o 2,2 pkt. proc.

i.3. Konkurencyjność gospodarki a sektor usług

Konkurencyjność gospodarki nie jest pojęciem jednoznacznie zdefiniowanym. Według Lipowskiego (1988, s. 10) i Wrzoska (1994, s. 30) jeżeli na rynku działa więcej niż jeden sprzedawca oraz więcej niż jeden nabywca to procesom wymiany towarzyszą procesy konkurencyjne. Według Wrzoska (1994, s. 31) procesy konkurencyjne obejmują:

- gromadzenie oraz porządkowanie przez sprzedawcę (nabywcę) informacji o postępowaniu innych sprzedawców (nabywców) jako podstawy podejmowania decyzji,
- podejmowanie decyzji o sposobie reakcji sprzedawcy (nabywcy) na postępowanie innych sprzedawców (nabywców) lub o sposobach oddziaływania przez sprzedawcę (nabywcę) na postępowanie innych sprzedawców (nabywców).

W literaturze przedmiotu wyróżnia się pojęcie konkurencyjności międzynarodowej, przydatne z punktu widzenia niniejszego opracowania, które według Bukowskiego (2006, s. 52) oznacza długookresową zdolność gospodarki do sprostania konkurencji międzynarodowej. Z kolei według Bossaka gospodarka konkurencyjna w układzie międzynarodowym *to taka gospodarka, która – z jednej*

strony – dostosowuje swoje cele społeczno-ekonomiczne oraz mechanizm funkcjonowania nie tylko do wewnętrznych warunków, ale również do uwarunkowań międzynarodowych, z drugiej zaś jest zdolna podjąć skuteczne działania, które nie tylko w sposób twórczy wykorzystują zmiany zachodzące w strukturze gospodarki światowej dla pobudzenia własnego rozwoju, ale także będą oddziaływać na zmiany warunków konkurencji w sposób zapewniający zwiększenie korzyści z udziału w międzynarodowym podziale pracy (Bossak, 1984).

Spacjalizacja pracy determinuje uzyskiwanie przewagi konkurencyjnej. Obecnie to nie tylko produkcja, ale także coraz częściej wiele rodzajów usług zaczyna stanowić o konkurencyjności gospodarki na arenie międzynarodowej. Już nie tylko produkcja, ale i usługi są lokowane w krajach rozwijających się, które dysponują tanią, dobrze przygotowaną do ich wykonania, siłą roboczą. Międzynarodowa wymiana usług jest uważana za dziedzinę młodszą niż międzynarodowa wymiana dóbr materialnych (Budnikowski, Kawecka-Wyrzykowska, 2000). Eksport i import usług systematycznie rośnie. Szczególnie szybkie tempo tego wzrostu obserwuje się w ostatnich kilku latach (Globalizacja..., 2007, s. 13).

Tabela 1. Eksport i import usług rynkowych według wybranych państw w roku 2000 i 2007 (w mld USD)

Wyszczególnienie		2000	2007	Dynamika 2007/2000
Świat	Eksport	1529,3	3337,5	218,2
	Import	1518,8	3102,9	204,3
UE-27	Eksport	710,4	1657,8	233,4
	Import	670,1	1413,0	210,9
USA	Eksport	296,0	479,1	161,9
	Import	223,7	372,3	166,4
Chiny	Eksport	30,4	117,1	385,2
	Import	36,0	123,3	342,5
Indie	Eksport	16,7	84,8	507,8
	Import	19,2	48,1	250,5
Japonia	Eksport	69,2	129,1	186,6
	Import	116,9	150,7	128,9
Wielka Brytania	Eksport	120,1	277,2	230,8
	Import	99,4	200,2	201,4
Irlandia	Eksport	16,9	88,2	521,9
	Import	28,9	93,6	323,9
Szwecja	Eksport	24,0	62,2	259,2
	Import	24,0	48,0	200,0
Niemcy	Eksport	83,1	208,6	251,0
	Import	137,2	236,5	172,4

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych UNCTAD:
<http://stats.unctad.org/Handbook/TableViewer/tableView.aspx> (data pobrania: 11.01.09r.)

Zarówno eksport usług, jak i import na świecie uległ w latach 2000-2007 podwojeniu (tabela 1). Wśród krajów rozwijających się główną rolę w handlu usługami odgrywają Chiny i Indie. Udział obu azjatyckich państw w globalnym eksporcie usług jest niewielki, ale wykazuje bardzo szybki wzrost. O ile w 2000 roku wynosił 3,1% to w 2007 wzrósł do 6,0%. Udział państw Unii Europejskiej w światowym eksporcie usług wynosił w 2000 roku 46,4%, a w imporcie 44,1%, natomiast w 2007 roku zwiększył się i odpowiednie wielkości kształtowały się następująco: 49,7% i 45,5%. Dane te wskazują, że gospodarka Unii Europejskiej jest niekwestionowanym liderem jeżeli chodzi o eksport i import usług. Dla porównania udział Stanów Zjednoczonych w 2007 roku wynosił 14,3% w eksporcie i 12,0% w imporcie, a Japonii odpowiednio 3,9% i 4,9%. Kłosiński (2003, s. 10-11) zauważył, że usługi stały się rdzeniem wzrostu ekonomicznego w ostatnich latach we wszystkich rozwiniętych gospodarkach, przy czym w USA udział sektora usług w tworzeniu wartości dodanej obniżył się, natomiast w Unii Europejskiej wystąpił przyrost.

Z analizy danych przedstawionych w tabeli 2 widać, że najwyższy PKB *per capita* występuje w krajach, w których sektor usług odgrywa decydującą rolę w tworzeniu wartości dodanej i stanowi główne źródło absorpcji siły roboczej.

Tabela 2. PKB per capita, wartość dodana brutto i zatrudnieni w sektorze usług w Unii Europejskiej w 2007 roku (w%)

Wyszczególnienie	PKB per capita według PPS (w%)	Zatrudnieni w usługach (w % ogółu zatrudnionych)	Wartość dodana brutto przez sektor usług (w%)
Unia Europejska (27)	100	69,2	71,7
Belgia	120	78,0	75,0
Bułgaria	37	52,0	61,5
Republika Czeska	79	58,4	59,3
Dania	126	76,3	73,0
Niemcy	114	72,4	69,0
Estonia	68	60,7	68,5
Irlandia	145	67,2	63,4
Grecja	97	68,2	73,3
Hiszpania	105	66,8	66,9
Francja	111	76,5	77,2
Włochy	103	67,5	70,9
Cypr	92	75,1	78,6
Łotwa	54	62,0	74,7

Litwa	56	59,1	61,4
Luksemburg	279	76,3	85,2
Węgry	65	62,8	66,4
Malta	77	-	75,9
Holandia	131	80,1	73,7
Austria	128	69,9	66,9
Polska	52	54,4	64,6
Portugalia	75	59,6	72,9
Rumunia	39	38,7	55,3
Słowenia	88	56,3	63,5
Słowacja	64	62,1	60,1
Finlandia	117	69,3	64,6
Szwecja	125	75,1	69,8
Wielka Brytania	118	80,8	77,4

Dane dla Polski i Rumunii z 2006 roku

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Polska... (2008); *European...*(2008), dane Eurostatu: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu> (data pobrania: 5.01.2009)

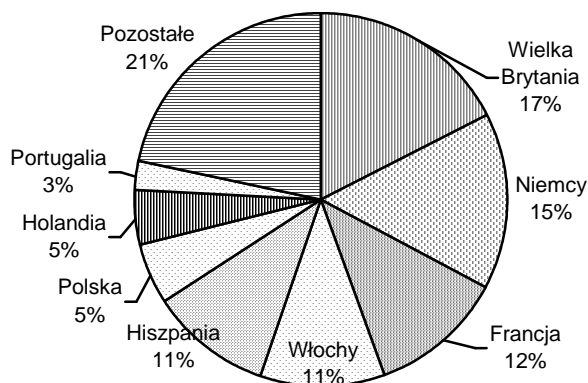
Najwyższy udział sektora usług w tworzeniu wartości dodanej wystąpił w 2007 roku w takich państwach jak: Luksemburg (85,2%), Cypr (78,6%), Wielka Brytania (77,4%) i Francja (77,2%). Z kolei najniższy udział, poniżej 60%, odnotowano w Rumunii (55,3%) i Republice Czeskiej (59,3%). W Unii Europejskiej (27) zatrudnieni w usługach w 2007 roku stanowili 69,2% ogółu zatrudnionych. Najwyższy udział zatrudnionych w sektorze usług wystąpił w Wielkiej Brytanii (80,8%) i w Holandii (80,1%). Najniższy natomiast w Rumunii (38,7%), Bułgarii (52,0%) i w Polsce (54,4%). Z przeprowadzonej analizy widać wyraźnie, że kraje przodujące pod względem poziomu PKB na 1 mieszkańca to gospodarki usługowe. Sektor usług zatrudnia tam ponad 70% ogółu zatrudnionych i wytwarza ponad 70 % wartości dodanej brutto. Z kolei kraje „biedne”, w których poziom PKB na 1 mieszkańca nie przekracza 55% poziomu PKB dla Unii Europejskiej, charakteryzują się zdecydowanie słabiej rozwiniętym sektorem usług. Przejawia się to w stosunkowo niskim udziale sektora usług w tworzeniu wartości dodanej i w zatrudnieniu. Najniższy poziom PKB per capita osiągnęły w 2007 roku Bułgaria (37,0% średniego poziomu Unii Europejskiej), Rumunia (39,0%), Polska (52,0%), Łotwa (54,0%) i Litwia (56%). Są to równocześnie kraje, w których sektor usług w zdecydowanie mniejszym stopniu niż w krajach wysoko rozwiniętych partycypuje w tworzeniu PKB.

i.4. Sektor usług w Unii Europejskiej – aktualne zmiany

Sektor usług w Unii Europejskiej to w ostatnich latach najdynamiczniej rozwijająca się dziedzina gospodarki oraz obszar tworzący najwięcej nowych miejsc

pracy. Największy udział w zatrudnieniu w sektorze usług Unii Europejskiej ma Wielka Brytania (17,4%), Niemcy (15,3%) i Francja (11,7%). Udział pozostałych państw Unii Europejskiej w zatrudnieniu w sektorze usług przedstawia rysunek 2.

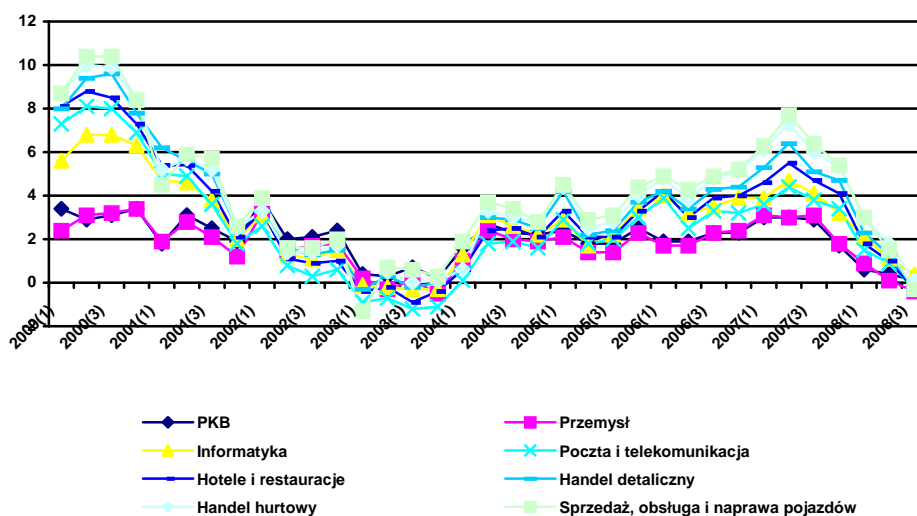
Rysunek 2. Udział zatrudnionych w sektorze usług w Unii Europejskiej (27) w 2005 roku (w%)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Alajääsko (2008).

W latach 2000-2008 poziom zatrudnienia w sektorze usług wykazywał znaczne wahania w porównaniu do zmian zatrudnienia w przemyśle. Rysunek 3 przedstawia zmiany zatrudnienia w wybranych sekcjach sektora usług na tle zmian w przemyśle i PKB. Z analizy wynika, że od 2 kwartału 2000 roku do 3 kwartału 2003 roku następowały dość gwałtowne i znaczne spadki zatrudnienia w usługach. Następnie lata 2003-2005 to w miarę stabilny poziom zatrudnienia z niewielkimi wahaniami. Od 2004 roku do końca 2 kwartału 2007 roku to okres nieprzerwanego, dynamicznego wzrostu zatrudnienia w sektorze usług, które towarzyszyło ożywieniu gospodarczemu. Jednak już w 3 kwartale 2007 roku rozpoczęły się znaczne spadki zatrudnienia w usługach. Widać więc wyraźnie, że zmiany poziomu zatrudnienia w przemyśle są zdecydowanie łagodniejsze niż w sektorze usług. Świadczy to o tym, że sektor usług jest bardzo wrażliwy na zmiany koniunktury. Pamiętać należy, że największy odsetek zatrudnionych na czas określony czy w niepełnym wymiarze czasu pracy występuje właśnie w sektorze usług. Ponadto osłabienie koniunktury w 2007 roku rozpoczęło się od sektora bankowego, który w pierwszym rządzie zaczął ograniczać liczbę zatrudnionych.

Rysunek 3. Zmiany zatrudnienia w wybranych sekcjach usług i w przemyśle oraz PKB w Unii Europejskiej w latach 2000-2008 (dane kwartalne)

Źródło: opracowanie własne na podstawie Eurostat:
www.nui.epp.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ebt_togr_m&lang=en (data pobrania 4.01.2009)

i.5. Zakończenie

Współczesne rozwinięte gospodarki charakteryzują się dominującą rolą sektora usług w wytwarzaniu PKB i zatrudnieniu. Internacjonalizacja gospodarek, charakteryzująca się w szczególności szybkim rozwojem międzynarodowego handlu usługami, rozwojem i dyfuzją technologii informacyjnych i telekomunikacyjnych przyspieszyła znacznie rozwój gospodarek usług.

Wyraźnie w czołówce krajów charakteryzujących się wysokim PKB *per capita* znajdują się kraje, w których sektor usług zatrudnia ponad 70 % ogółu zatrudnionych i wytwarza ponad 70 % wartości dodanej brutto. Natomiast słabo rozwinięty sektor usług występuje, w krajach gdzie PKB *per capita* jest na poziomie poniżej średniej dla Unii Europejskiej. Przeważająca rola sektora usług we współczesnej ekspansji gospodarczej wiąże się jednak z pewnym zagrożeniem. Z przeprowadzonej analizy widać wyraźnie, że zatrudnienie w sektorze usług jest zdecydowanie bardziej wrażliwe na zmiany koniunktury niż zatrudnienie w działalności przemysłowej. Oznacza to, że zmiany koniunktury wywie-

rają ogromny wpływ na zmiany liczby miejsc pracy, co będzie skutkowało znacznym ich wzrostem w okresie prosperity ale i znacznym spadkiem w okresie spowolnienia.

Wraz ze wzrostem ożywienia w światowej gospodarce wzrastało znacznie sektora usług. Zarówno eksport usług, jak i import na świecie w latach 2000-2007 uległ podwojeniu. Znaczną rolę w tej ekspansji odegrała Unia Europejska, która zaczyna wyrastać na swego rodzaju mocarstwo w skali świata w zakresie eksportu i importu usług.

Bibliografia

- Alajääskö P. (2008), *Main features of the EU-27 services sector*, „Statistics in Focus” Nr 78.
- Bauman Z. (2006), *Globalizacja*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Bossak J. (1984), *Spoleczno-ekonomiczne uwarunkowania międzynarodowej zdolności konkurencyjnej gospodarki Japonii*, „Monografie i Opracowania”, nr 133, SGPiS, Warszawa.
- Budnikowski A., Kawecka-Wyrzykowska E. (red), (2000) *Międzynarodowe stosunki gospodarcze*, PWE, Warszawa.
- Bukowski S. (2006), *Unia Europejska: W poszukiwaniu nowej strategii rozwoju* [w:] Red. nauk. E. Frejtag-Mika, *Teoria i praktyka ekonomii a konkurencyjność gospodarowania*, Difin, Warszawa.
- European Economic Statistics* (2008), Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg.
- Flejterski S., Klóska R., Majchrzak M. (2005) *Usługi w teorii ekonomii* [w:] Współczesna ekonomia usług, Wydawnictwo naukowe PWN, Warszawa.
- Globalizacja gospodarki – wybrane cechy procesu* (2007), Ministerstwo Gospodarki, Departament Analiz i Prognoz, Warszawa.
- Herman A. (2008) *Zarządzanie wartością przedsiębiorstwa jako nowa perspektywa badawcza w gospodarce usłu*, [w:] Red. nauk. A. Panasiuk, K. Rogoziński, *Usługi w Polsce – nauka, dydaktyka i praktyka wobec wyzwań przyszłości*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, nr 497, Tom 1, Szczecin.
- Kłosiński K. (2003), *Współczesne tendencje w sektorze usług w Unii Europejskiej*, Instytut Rynku Wewnętrznego i Konsumpcji, Warszawa.
- Lipowski A. (1988) *Mechanizm rynkowy w gospodarce polskiej*, PWN, Warszawa.
- Majchrzak M. (2008) *Usługi biznesowe w Unii Europejskiej – definicja, klasyfikacja, perspektywy rozwoju* [w:] Usługi w Polsce – nauka, dydaktyka i praktyka wobec wyzwań przyszłości, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Ekonomiczne Problemy Usług nr 20, Szczecin.
- Polska w Unii Europejskiej 2008*, (2008), Folder, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Węgrzyn G. (2007), *Gospodarka oparta na wiedzy a rynek pracy* [w:] K. Piech, E. Skrzypek (red.), *Wiedza w gospodarce, społeczeństwie i przedsiębiorstwach: pomiary, charakterystyka, zarządzanie*, Instytut Wiedzy i Innowacji, Warszawa .

- Węgrzyn G. (2008) *Miejsca pracy w sektorze usługowym – aktualne tendencje* [w:] Red. nauk. A. Panasiuk, K. Rogoziński, *Usługi w Polsce – nauka, dydaktyka i praktyka wobec wyzwań przyszłości*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, nr 497, Tom 1, Szczecin.
- Wrzosek W. (1994) *Funkcjonowanie rynku*, PWE, Warszawa.